

میراث مشترک ایران و عراق

اولین همایش بین المللی

پژوهشی پیرامون نقش فرمانروایان ایرانی در

توسعه مقابر شیعی

در شهرهای نجف اشرف و کربلا معلی

تیم پشتیبان
دبیرخانه اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق
ایران قم

پژوهشی پیرامون نقش فرمانروایان ایرانی در

توسعهٔ مقابر شیعی

در شهرهای نجف اشرف و کربلا معلی

سرشناسه: همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق (نخستین: ۱۳۹۳: تهران و غیره)
عنوان و نام پدیدآور: مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق / تهیه شده
با اهتمام دبیرخانه اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق.
مشخصات نشر: قم: مجمع ذخائر اسلامی: مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام)، لاجیاء التراث، ۲۰۱۵ م، = ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری: ج: مصور.

دوره ۹-۷۶-۹۸۸-۹۶۴-۹۷۸-۹۷۸ ISBN

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: بخشی از کتاب عربی است.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: ایران -- روابط فرهنگی -- عراق -- کنگره‌ها

موضوع: عراق -- روابط فرهنگی -- ایران -- کنگره‌ها

شناسه افزوده: همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق (نخستین: ۱۳۹۳: تهران، قم و غیره). دبیرخانه

شناسه افزوده: مؤسسه آل‌البیت (علیه‌السلام)، لاجیاء التراث (قم)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۳DSR / ۸۵۴ع/ ۱۳۹۳ ج

رده بندی دیویی: ۳۳۷/۵۵۰۰۵۶۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۴۷۵۵۰

مجموعه مقالات

اولین همایش بین المللی

میراث مشترک ایران و عراق

تهیه و تنظیم:

دبیرخانه اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق

نشر مجمع ذخائر اسلامی
با همکاری مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث
۱۳۹۳ ش ۱۴۳۶ ق ۲۰۱۵ م

کلیه حقوق این اثر تحت قانون کپی رایت بوده و ترجمه یا چاپ تمام یا بخشی از مطالب آن و نیز درج تمام یا بخشی از آنها در ضمن بانکهای اطلاعاتی و تهیه برنامه‌های رایانه‌ای یا استفاده مطالب و تصاویر در اینترنت و دیگر ابزار و ادوات، به هر نحوی، بدون اجازه قبلی ناشر بصورت کتبی، ممنوع می‌باشد.

© MAJMA AL-DAKAAIR AL-ISLAMYYAH 2015

All rights reserved No part of this book may be reproduced or translated in any form by print internet photo print microfilm CDs or any other means without written permission from the publisher

مجموعه مقالات

اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق
تهیه و تنظیم
دبیرخانه اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق

طرح جلد: هادی معزی / صفحه آرا: محمد صادقی
ناظر چاپ: محمد صادق زارع / چاپ: ظهور / صحافی: نفیس
نشر: مجمع ذخائر اسلامی
با همکاری مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث
نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۳ ش / ۱۴۳۶ ق / ۲۰۱۵ م
شابک دوره: ۹-۷۶۰-۹۸۸-۹۶۴-۹۷۸

ارتباط با ناشر

قم: خیابان طالقانی (آذر)، کوی ۲۳، پلاک ۱، مجمع ذخائر اسلامی
تلفن: ۰۹۸ ۲۵۲ ۷۷۱۳ ۷۴۰ دورنگار: ۰۹۸ ۲۵۲ ۷۷۰ ۱۱۱۹ همراه: ۰۹۱۲ ۲۵۲ ۴۳۳۵
نشانی پایگاه‌های اینترنتی:

www.zakhair.net

www.mzi.ir

info@zakhair.net

info@mzi.ir

پژوهشی پیرامون نقش فرمانروایان ایرانی در توسعهٔ مقابر شیعی در شهرهای نجف اشرف و کربلا معلی

حسن کریمیان ^۱	مهسا فیضی ^۲
کد شماره: ۵۴۸	کد شماره: ۴۲۴

چکیده

آمیختگی فرهنگی ایران و عراق زمینه ساز ارتباطات گسترده مذهبی، تجاری و علمی ساکنان دو سرزمین در ادوار مختلف تاریخی بوده است. اگرچه پس از سقوط ساسانیان تحولات سیاسی محور اصلی این ارتباطات بوده است، لیکن تمایلات مذهبی فرمانروایان شیعی ایران نقش تعیین کننده‌ای در شکل یابی، توسعه و تکمیل فضاهای شهرهای شیعی، از جمله حرم‌های اصلی و بناهای مذهبی و غیر مذهبی وابسته، داشته است. در این میان، فرمانروایان شیعه مذهب ایران هر کدام به طریقی در عمران و آبادانی شهرهای مذکور تلاش نموده و شیعیان ایران نیز دوشادوش سایر مسلمانان خالق آثاری گردیده‌اند که امروزه بخش عظیمی از موارث مشترک فرهنگی دو سرزمین ایران و عراق را تشکیل می‌دهند. جالب آن است که پادشاهان آل بویه و فرمانروایان سده‌های معاصر ایران (نظیر سلطان حمزه میرزا فرزند شاه اسماعیل

۱. دانشیار گروه باستان شناسی دانشگاه تهران، hkarimi@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری باستان شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران

صفوی، مظفرالدین شاه قاجار، محمدعلی شاه، احمد شاه، امیرکبیر، میرزا شفیع خان مازندرانی صدراعظم و... نیز در کربلای معلی دفن گردیده‌اند. در این مقاله تلاش بر آن است تا نقش و انگیزه‌ی فرمانروایان ایرانی در گسترش و توسعه فضایی مقابر شیعی و فضاهای وابسته در شهرهای شیعه نشین عراق مورد بررسی قرار گیرد. پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار ارائه گردیده، با اتکاء به شواهد باستان شناسانه (آثار معماری، کتیبه‌ها، اشیای فرهنگی و...) و منابع مکتوب به انجام رسیده است. در نتیجه این پژوهش روشن گردیده که بیشترین فعالیت‌های عمرانی در توسعه مقابر شیعی و فضاهای فرهنگی در ادوار آل بویه، صفوی و قاجار محقق گشته است. همچنین مشخص شده است که فرمانروایان ایرانی در شکل یابی و گسترش فضاهای معماری هسته مرکزی مقابر شیعی، توسعه فرهنگی شهرهای مذکور و نیز تسهیلات رفاهی زائران دخالت‌های موثری داشته‌اند. مهمترین انگیزه‌های فرمانروایان ایرانی در اقدامات مذکور را عوامل مذهبی، تبلیغاتی و تجاری تشکیل می‌دهد.

واژگان کلیدی: کربلا، نجف، فرمانروایان شیعی ایران، مقابر شیعی، مشاهیر

مقدمه

بی تردید می‌توان دین اسلام را عاملی ریشه‌ای در گسترش ارتباط فرهنگی ایران و سرزمین‌های غرب خلافت اسلامی به حساب آورد. تا پیش از ظهور صفویان، اگر چه تشیع در مقاطعی از تاریخ ایران به عنوان مذهب رسمی کشور انتخاب می‌گردید، لیکن هیچ‌گاه سبب انفکاک دو حوزه تمدنی ایران و بین‌النهرین نگشت. ظهور صفویان که به عنوان کلیدی‌ترین مقطع تاریخی در جهت استقلال کامل سیاسی کشور ایران به شمار می‌رود، نیز سبب بیشترین ارتباطات میان این دو حوزه تمدنی گشته است. عینا به همین جهت بود که مقابر بسیاری به امر فرمانروایان صفوی در شهرهای عراق احداث گردید و یا توسعه یافت. از آن جمله می‌توان به مقبره امام علی (ع) در نجف اشرف و نیز مقبره‌ی امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) در کربلا و امام موسی کاظم (ع) و امام جواد در کاظمین اشاره نمود. احداث این مقابر، شبکه‌ی زیارتی را برای زوار شیعی تشکیل داده که دارای خاصیت زیارتی و سیاحتی بوده است. حفظ، عمران و آبادی این مقابر در بسیاری مواقع ضامن حیثت و بقای سیاسی بسیاری از خاندان‌های حکومتی ایرانی بوده است. در نتیجه‌ی این امر، بسیاری از حاکمان و فرمانروایان مسلمان سعی در عمران، آبادی و توسعه مقابر یاد شده داشته‌اند. در این مقاله برآنیم که به این پرسش پاسخ دهیم که کدام یک از خاندان‌های حکومتی در توسعه مقابر شیعی در شهرهای نجف اشرف و کربلا معلی بیشترین نقش را بر عهده داشته‌اند و انگیزه‌ی دخیل در این امر چه بوده است. در پاسخ به این پرسش بود که

نگارندگان در صدد برآمدند تا سیر تحول تاریخی مقابر مذکور را مورد مطالعه قرار دهند. در ابتدا هر شهر به صورت اجمالی معرفی و سپس به فعالیت‌های عمرانی فرمانروایان ایرانی در آن شهر پرداخته می‌شود و در ادامه اسامی مشاهیر ایرانی مدفون در آن شهر نیز ذکر خواهد شد.

۱. اقدامات فرمانروایان ایرانی در نجف اشرف

۱-۱. موقعیت جغرافیایی نجف

نجف در ۱۶۰ کیلومتری جنوب بغداد در مختصات ۳۱.۹۹° شمالی و ۴۴/۳۳° غربی قرار گرفته و زاویه انحراف قبله آن ۲۱ درجه و ۵۲ دقیقه و ۵۶ ثانیه است. (فاندان، ۱۳۸۳: ۱۱).

۱-۲. معنی لغوی نجف

نویسنده‌ی کتاب بستان السیاحه در تعریف معنی لغوی نجف چنین آورده است: صاحب معجم گفته که لفظ نجف در اصل نام بلندی است در ظهر کوفه به منزله سدی بوده که کوفه را از خرابی در امان داشته و قبر منور حضرت امیر المؤمنین ع آنجاست و آن مشهد مقدس را مشهد غری کویند نیز بر آنکه در حوالی آن دو کنبه بوده یکی بر سر قبر مالک و دیگری بر سر قبر عقیل که ندیمان خزیمه بن الابرش بودند ساختند و بنابراین آن را غزین نام کرده بودند و غری بمعنی آلوده کردنست و چون نعمان بن منذر که یکی از ملوک عرب بود کسی را که می‌کشت امر می‌فرمود تا آن دو قبر را به خون‌آلوده کنند لهذا آن را غری گفتند (شیروانی، ۱۳۴۲: ۵۷۱).

در کتاب تاریخ النجف نیز در خصوص معنای لغوی نجف چنین آورده شده است: نجف با تلفظ دو فتحه، شهری است که پیش از کوفه واقع شده است، این شهر را از آن روی نجف^۱ می‌نامند که در آن آب جمع می‌شود و مانع رسیدن آب به شهر کوفه و

۱. نجف واژه ای عربی است که به معنای منجوف می باشد منجوف مکانی است مستطیل شکل و مرتفع که آب در اطراف آن جمع می گردد ولی بر سطح آن جاری نمی شود (بابائی، ۱۳۸۷: ۱۰).

قبرستان‌های آن می‌شود. در این شهر قبر امیرالمومنین علی (ع) واقع شده است (براقی، ۲۰۰۹: ۲۱۱).

۳-۱. جغرافیای تاریخی نجف

یعقوبی نخستین جغرافی‌دانی است که از نجف نام برده و می‌نویسد: نجف ساحل دریای شور بوده که در روزگار قدیم تا حیره می‌رسیده است. نوشته‌اند، به دو فرسنگی کوفه مشهد حضرت علی (ع) است و آن را مشهد غروی خوانند، چون حضرت (ع) را در مسجد کوفه زخم رسید، وصیت کرد که بعد از وفات جسد مبارکش را بر شتری گذارند و رها کنند. هر جا شتر فرود آمد او را آنجا دفن کنند و چنین کردند. شتر بر همین جا که اکنون آرامگاه اوست، فرود آمد. در عهد بنی امیه قبر مبارکش را نمی‌توانستند آشکار کنند تا اینکه در عهد عباسیان هنگام خلافت منصور عباسی، امام ششم جعفر بن محمد (ع) محل قبر را مشخص کرد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۸۸).

علاوه بر یعقوبی، ابن حوقل نیز از نجف نام می‌برد و در خصوص ساخت و سازهای فرمانروایان آل حمدان در حرم امیرالمومنین چنین گفته است:

ابو الهیجاء امیر طایفه آل حمدان حاکم موصل (م. ۳۱۷) گنبدی عظیم و مرتفع بر قبر علی بن ابی طالب (ع) بنا کرد که از هر جانب در داشت و با پرده‌های فاخر و فرشهای گرانبهای سامانی آن را بیاراست و حصارى بلند به گرد آن کشید. (قره چانلو، ۱۳۸۰: ۲۷۴).

مهم‌ترین اطلاعات تاریخی از شهر نجف از سفرنامه‌ی ابن بطوطه و کتاب جغرافیایی صورالاقالیم یا هفت کشور حاصل شده است. در صورالاقالیم در خصوص نجف چنین آورده شده است:

آدم و نوح و علی. از وجود آدم کفر و عصیان ابلیس ظاهر گشت و از نوح بعد از هزار سال دعوت، بدانستند که آن قوم استعداد ایمان نداشتند و از وجود علی آنکه کافر بودند و منافق و مسلمان از هم معلوم گشتند. و طایفه‌ای او را خدا گفتند و بعضی او را

به خاتم الاولیا لقب کردند و بعضی او را لعنت کردند، واضح قول آن است که مدفن هر سه در نجف است و از نجف تا مدینه رسول صلی الله علیه و سلم صد و هشت فرسنگ است و از نجف تا مکه دوست فرسنگ و آن را جزیره عرب می خوانند و این مساحت نیمه‌ای داخل اقلیم نینم است و نیمه دیگر داخل اقلیم دوم است و آبادانی کم باشد (مؤلف ناشناخته، ۱۳۵۳: ۶۴).

در سفرنامه‌ی ابن بطوطه نیز در خصوص شهر نجف و حرم امام علی (ع) اطلاعات نسبتاً مفصلی ارائه شده است:

این شهر نیکو در زمینی پهناور و سخت واقع شده است و یکی از بهترین و پر جمعیت‌ترین شهرهای عراق می باشد که بازارهای خوب و تمیز دارد. از باب الحضرة وارد نجف شدیم و بعد از عبور از بازار بقالان و طباخان و خبازان به بازار میوه فروشان و خیاطان و قیصریه و بازار عطاران رسیدیم. آخر بازار عطاران باب حضرت است و قبری که معتقدند از آن علی (ع) می باشد، در این محل است. روبروی مقبره، مدارس و زوایا قرار دارد که دایر و با رونق می باشد دیوارهای مقبره از کاشی است که چیزی همانند «زلیج» اما از حیث جلا و نقش زیباتر از آن است. داخل حرم به انواع فرش‌های ابریشمین و غیره مفروش است و قندیل‌های بزرگ و کوچک از طلا و نقره در آن آویخته، در وسط حرم مصطبه چارگوشی است که صندوقی چوبین دارد و بر روی صندوق صفحات طلای پر نقش و نگار که در ساختن آن کمال استادی و مهارت را به کار برده‌اند با میخ‌های نقره فرو کوفته‌اند چنانکه از هیچ جهت چیزی از چوب نمودار نیست. ارتفاع مصطبه کمتر از ارتفاع قامت آدمی است و در آن سه قبر هست که می گویند یکی از آن آدم (ع) و دیگری از آن نوح (ع) و سومی از آن علی (ع) می باشد و بین این سه قبر در طشت‌های زرین و سیمین؛ گلاب و مشک و انواع عطریات دیگر گذاشته‌اند که زوار دست خود را در آن فرو برده به عنوان تبرک بر سر و روی خود می کشند. از شهرهای عراق هر کس که بیمار می شود نذری برای روضه علی (ع) می کند. بیشتر اشخاص که

مثلا از ناحیه سر دچار مرضی می شوند از طلا یا نقره علامتی به شکل سر آدمی می سازند و به روضه علی می آورند و نقیب، این نذر را در خزانه حرم می گذارد. همچنین آنها که دست یا پا یا یکی دیگر از اعضای بدنشان آسیبی دیده علامتی به شکل همان عضو به عنوان نذر به خزانه هدیه می کنند. خزانه مزبور بسیار بزرگ و موجودی آن به قدری هنگفت است که قابل ضبط نمی باشد (ابن بطوطه، ۶۴: ۱۳۵۹-۶۵).

۴-۱. ساخت و ساز فرمانروایان ایرانی در نجف

داعی صغیر (محمد بن زید) از امرای طبرستان نخستین فرمانروای است که در نجف اشرف به ساخت و سازهای گسترده دست می زد. وی بر بارگاه امام علی (ع) بنای عمارت کرد که هفتاد طاق داشت (قاندان، ۱۱: ۱۳۸۳). عضد الدوله دیلمی نخستین فرمانروای دیلمی است که در سنه سیصد و شش هجری در نجف عمارات خوب ساخت و حصاری متین بر آن کشید و در آبادی آن کوشید و دو هزار کام دور باروی آن را نمود و آن مقام قصبه دلاویز شد (شیروانی، ۱۳۴۲: ۵۷۲). هم چنین به دلیل آن که در نجف آب آشامیدنی به سختی قابل دسترس است آل بویه اصلاحاتی را در سیستم آبیاری آن انجام داد. چنانکه سلطان محمد می نویسد: از آن جا چون زمین نجف را هر چه بکنند آب درنیاید، آل بویه مخارج بسیار گزافی کرده، قنات آب شوری از راه دور آورده، در زیر زمین نجف جاری کرده اند (سلطان محمد میرزا، ۱۳۶۴: ۲۴۳). عضد الدوله هم چنین معروف ترین کتابخانه‌ی نجف به نام کتابخانه‌ی کتابخانه علوی را بنیان نهاد. این کتابخانه به نام‌های دیگر نظیر «الحیدریه»، «الخزانه الغریبه» و «مکتبه الصحن» نیز خوانده می شود (بابانی، ۱۳۸۷: ۳۴).

جسد عضد الدوله فناخسرو ابن رکن الدوله حسن بن بویه نیز در نجف اشرف مدفون است. او در میان پادشاهان آل بویه نخستین کسی بود که در نجف به خاک خفت (فسایی، ۱۳۸۲: ۸۸۲). در دوره‌ی ایلخانی نیز تعمیراتی و فعالیت‌های عمرانی

فراوانی در نجف اشرف صورت گرفت. از جمله شاهان ایلخانی که به اقدامات عمرانی در نجف دست یازید، غازان خان بود. وی السیاده را در نجف بنا کرد و هم چنین سلطان محمد خدابنده و پسرش سلطان ابو سعید نیز مدرسه و خانقاهی را در آنجا ساختند (شیروانی، ۱۳۴۲: ۵۷۱).

بیشترین ساخت و سازها در نجف اشرف در دوره‌ی صفوی و قاجار صورت گرفت. شاه اسماعیل صفوی و شاه عباس پرکارترین شاهان صفوی در عمران و آبادانی شهر نجف دوره صفوی به شمار می‌روند. شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۴ هـ ق ابتدا شروع به تعمیرات حرم مطهر کرد. او هم چنین شش صندوق چوبی را برای مقابر نجف، کربلا، سامرا و کاظمین ساخته و آن‌ها را به جای صنادیق قدیمی گذاشت (آل طعمه، ۱۳۷۳: ۹۰). در آستانه هر یک از ائمه، نقاره‌خانه‌هایی ساختند که در آنها هم‌چون دربار سلاطین، هر روز صبح و عصر به انجام مراسم می‌پرداختند. هم‌چنین برای آبادانی شهر نجف و حتی رساندن آب به حرم مطهر امیرالمؤمنین (ع) تلاش بسیار گردید (مولف ناشناخته، ۱۳۶۰: ۲۹۲). در دوران شاه عباس نجف اولین شهری بود که مورد التفات و توجه ویژه‌ی شاه قرار گرفت. در این زمان، حرم مقدس حضرت علی (ع) در نجف اشرف در جایگاه اول قرار داشت. در واقع، بنای اصلی نجف، در این دوران گذاشته شد. شیخ بهایی، وظیفه طراحی و نظارت بر بنای این آستانه مطهر را بر عهده یافت، او طرح بسیار جامع و باشکوهی را ایجاد کرد. گنبد بسیار رفیعی برای حرم بنا شد و اطرافش را رواقی به عرض دوازده زراع که گرداگرد آن رواق، حجرات ساختند و درهای بسیار نفیس از هنر خاتم‌کاری بر آنها نصب نمودند. قبه حرم با کاشی‌های زمردی منقش آراسته شد و داخل آن با بهترین کاشی‌های اصفهان و سنگ‌های مرمر، تزیین گردید. در چوبی قدیمی حرم را برداشتند و دری از نقره به جای آن قرار دادند. وضوخانه، کاروان‌سرا، دارالشفاء و مطبخ نیز جهت اقامت و آسایش زائران دور و نزدیک ساخته شد (کاظمی، ۱۳۸۶: ۶۸). ناصرالدین شاه قاجار در سفرش به عتبات در سال

۱۲۸۷ق/۱۸۷۰م در زیارت از حرم حضرت علی (ع) می نویسد: «فرش‌های ابریشمی قالی که صفوی، یعنی شاه عباس انداخته است و رقم هم دارد (کلب علی عباس) مثل این است که امروز از کارخانه در آمده است» (همانجا). هم چنین در قسمت شمال حرم شریف ایوانی قرار دارد. این ایوان از آثار عصر آل بویه می باشد که در عصر صفویه تجدید بنا گشت. این ایوان را از آن رو ایوان العلماء می گویند که بسیاری از بزرگان شیعه در آن مدفون شده‌اند (بابانی، ۱۳۸۷: ۳۴).

پس از شاه عباس، اکنون نوبت شاه صفی بود که با توجه به نیاز شهر نجف و شیعیانش، تلاش نماید. او دستور داد تا نهر عمیقی را از حدود حله به سوی کوفه و تا دریای نجف وصل نمایند، و به وسیله دولاب، آب را بر زمین جاری کنند و آن را به آستان مطهر برسانند. شاه صفی و اعتمادالدوله و میرزا تقی مازندرانی، سرانجام موفق شدند تا سال ۱۰۴۲ق/۱۶۲۳م. و در عرض شش ماه، آب را از شط فرات به نجف اشرف برسانند (ترکمان، ۱۳۶۱: ۸۰). هم چنین شاه عباس مدرسه صحن شریف (مدرسه غرویه) را بنیان نهاد. وی این مدرسه را در شمال صحن بنا نمود. این مدرسه تا اوائل قرن چهاردهم هجری دایر بود. از آن زمان به بعد به تدریج از وجود طلاب تهی و حجره‌های آن محل نگهداری اسباب و وسائل صحن و لوازم خدام حرم گردید. از همین روی به تدریج کلمه مدرسه از آن برداشته شد و به دارالضیافه نامگذاری گردید (بابانی، ۱۳۸۷: ۵۴).

نادر شاه افشار در سال ۱۱۵۶ هـ ق موفق به زیارت حضرت امیرالمؤمنین (ع) گردید او به هنگام حضور در نجف دستور داد کاشی‌های سبز رنگی را که در عصر صفویه با طرح شیخ بهایی گنبد و دو گلدسته را تزیین کرده بود بردارند و تمامی آنرا مزین به طلا کنند. وی اموال زیادی برای تعمیرات آستانه صرف کرده و هدایای بی شماری نیز به حرم مطهر اهدا کرد که بیشتر آنها تا عصر حاضر باقی است. گنبد مطهر حرم در عصر عضدالدوله سفید بود و در دوران صفویه با کاشی‌های سبز رنگ مزین گشت و سرانجام در عصر نادر شاه طلاکاری و زرین گردید. این اقدام

تأثیر عمیقی در قلوب شیعیان نهاد و جمع زیادی از شاعران شیعه به فارسی، عربی، ترکی و هندی اشعاری بدان مناسبت سرودند. تزیین حرم مطهر و کاشی کاری صحن شریف در عصر نادر شاه تکمیل و بر شکوه آن افزود. کاشی کاری ایوان العلماء که در آن، بسیاری از علمای شیعه و برخی از بزرگان صفویه مدفون می باشند، از آثار نادر شاه می باشد و تاکنون باقی مانده است (بابانی، ۱۳۸۷: ۳۴).

در دوره قاجار نیز تعمیرات و ساخت وسازه‌های گسترده در نجف صورت گرفت. از آن جمله می توان به فعالیت های آغا محمد خان قاجار در سال ۱۲۱۱ هـ ق اشاره کرد. آغا محمد خان قاجار در سال ۱۲۱۱ هـ ق. ضریحی نقره ای به آن آستان مقدس تقدیم کرد و فتحعلی شاه در سال ۱۲۳۶ هـ ق. تعمیراتی در ساختمان حرم انجام داد و در سال ۱۲۶۲ هـ ق. عباس قلی خان وزیر محمد شاه ضریح دیگری از نقره به حرم مطهر اهدا نمود (همانجا). (نقشه‌ی شماره ۱)

مدارس دینی متعددی نیز در دوره قاجار در نجف اشرف به دست شاهان قاجاری و کارگزاران آن‌ها در نجف ایجاد شد. از آن جمه می توان به مدرسه‌ی صدر اشاره کرد. این در دوره فتحعلی شاه یکی از مهم ترین مدارس نجف را با همکاری نظام الدوله و حاج محمد حسین خان علاف اصفهانی صدر اعظم فتح علیشاه قاجار در سال ۱۲۲۶ هـ ق بنیان نهادند و موقوفاتی برای اداره و تأمین مخارج آن تعیین گردید. هم چنین مدرسه معتمد توسط یکی از وزرای عهد قاجار به نام معتمدالدوله و با مساعدت و کمک شیخ موسی کاشف الغطاء فرزند علامه شیخ جعفر در محله عماره بنا گردید (بابانی، ۱۳۸۷: ۶۴). هم چنین در قرن ۱۳ هـ ق آیت الله سید ابو الحسن اصفهانی نیز چندین مدرسه‌ی دینی در نجف تأسیس کرد (هنرفر، ۱۳۸۶: ۲۷۱). نقش ایرانیان در سایر مدارس نجف از جمله مدرسه قوام، مدرسه میرزا حسن شیرازی، مدرسه بزرگ آخوند اصفهانی، مدرسه سید کاظم یزدی، مدرسه سید عبدالله شیرازی واضح و مبرهن است (بابانی، ۱۳۸۷: ۶۴).

هم چنین از کتابخانه‌های قابل توجه نجف که ایرانیان سهم و نقش ویژه‌ی در بنیان

و توسعه‌ی آن‌ها داشتند می‌توان به کتابخانه‌ی امام امیرالمومنین که توسط علامه امینی بنیان نهاده شده اشاره کرد و یا کتابخانه‌ی شیخ آقا بزرگ تهرانی، کتابخانه‌ی مدرسه‌س صدر، کتابخانه علامه شیخ محمد حسین کاشف الغطاء، کتابخانه مدرسه قوام، کتابخانه مدرسه خلیلی، کتابخانه مدرسه آخوندخراسانی، کتابخانه مدرسه سیدمحمد کاظم یزدی، و کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی^۱ نیز از کتابخانه‌های مهم نجف به شمار می‌رود (بابانی، ۱۳۸۷: ۵۵).

۱-۵. مشاهیر ایرانی مدفون در نجف اشرف

عضدالدوله دیلمی

وی در ۳۷۳ ق در بغداد از دنیا رفت و در همان شهر به خاک سپرده شد. چندی بعد او را به نجف اشرف منتقل کردند و در قسمت پایین پای مبارک امام علی (ع) به خاک سپردند (احمدی، ۱۳۷۹: ۴۵).

شرف الدوله

وی فرزند عضدالدوله بود و در کنار پدرش در حرم دفن شد. تاریخ فوت او ۳۷۹ ق است (همانجا).

بهاء الدوله

بهاء الدوله از فرزندان عضدالدوله بود که در ۴۰۳ ق از دنیا رفت و در نجف به خاک سپرده شد (همان: ۴۶).

بدرالدین حسنویه

از حاکمان همدان، دینور، بروجرد و نهاوند. وی از سوی عضد الدوله لقب ابوشجاع گرفت. حسنویه به سخاوت و بخشش به یتیمان و فقیران و نیز انجام کارهای

عمرانی و عام المنفعه مشهور است. او را در جوار مرقد امام علی (علیه السلام) دفن کرده‌اند (همان: ۴۷).

فخر الملك ابوغالب

وزیر سلطان الدوله بویه بود که در ۴۰۶ ق در اهواز وفات کرد و در نجف خاک شد (همانجا).

ابوالقاسم حسین بن علی

وی وزیر شرف الدوله بویه بود که در ۴۱۸ ق از دنیا رفت (همانجا)

شرف الدین انوشیروان بن خالد

از وزیران عصر آل بویه. فوت وی در ۵۳۳ ق بوده است (همانجا).

- شاه عباس اول در رواق تحت قبه‌ی مقدسه از طرف پای حضرت که داخل حرم می‌شویم قرار دارد.
- سلطان محمد خان قاجار متوفی ۱۲۱۱ ه. در جهت شمالی نزدیک منبر خاتم در رواق دفن شده است.
- مقدس اردبیلی (احمد بن محمد) متوفی ۹۹۰ ه در رواق کنار دیوار صحن قرار دارد.
- ملا کاظم خراسانی معروف به آخوند صاحب کفایه الاصول و کتب فقهی و فلسفی و... (همان: ۴۱).

فقهای شیعی مدفون در نجف اشرف

- احمد نراقی کاشانی (۱۱۸۵ یا ۱۱۸۶-۱۲۴۵ ه.ق)

حاج ملا احمد نراقی کاشانی، متخلص به صفایی فرزند حاج مهدی نراقی کاشانی

از علما و مجتهدان مشهور و شاعران صوفی مشرب قرن سیزدهم هجری است. وی در نراق کاشان متولد شد، قسمت عمده تحصیلاتش را در محضر پدرش آموخت و برای تکمیل تحصیلات عازم عراق شد. دیری نگذشت که مجمع کمالات صوری و معنوی شد و بسیاری از علمای شیعی شاگرد وی بودند. او به سال ۱۲۴۵ ه.ق بر اثر مرض وبا در نراق درگذشت و جنازه‌اش برای دفن به نجف برده شد (کلابگیر و دیگران، ۱۲۸۸: ۱۸۳).

- محمد حسین نایینی (۱۳۵۵ ه.ق) از علما و فقهای طراز اول حوزه علمیه نجف (همانجا).

- عبدالصمد موسوی شوشتری جزایری (۱۲۴۳-۱۳۳۷ ه.ق) از علما و فقهای معروف خوزستان و از اهالی شوشتر (همان: ۱۸۱).

- زین العابدین مرندی (۱۲۶۶-۱۳۴۰ ه.ق) از بزرگان علما و افاضل فقها سده‌ی چهاردهم و از اهالی آذربایجان (همانجا).

- محمد رضا مرعشی (۱۲۸۶-۱۳۴۲ ه.ق) از مراجع و استادان بزرگ حوزه علمیه نجف و از اهالی رفسنجان (همانجا)

- حسن مامقانی (۱۲۸۳-۱۳۲۳ ه.ق) از مشاهیر علما و مراجع تقلید شیعه و از اهالی قریه مامقان تبریز (همان: ۱۷۹).

- شعبان گیلانی (۱۲۷۵-۱۳۴۸ ه.ق) از علما و مراجع بزرگ شیعه و از اهالی رشت.

- عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ ه.ق)

- علی قاننی (۱۳۸۴ ه.ق)

- محمد حسن شیرازی (۱۲۳۰-۱۳۱۲ ه.ق)

- سید محمد کاظم طباطبایی یزدی (۱۲۴۷ یا ۱۲۵۶-۱۳۳۷ ه.ق)

- علی شیرازی (۱۲۸۷-۱۳۵۵ ه.ق)

تعداد مراجع شیعی ایرانی مدفون در نجف بسیار زیاد است و ذکر نام تک تک آن‌ها امکان پذیر نیست. اسامی بالا تنها نمونه‌ی کوچکی از اجتماع کثیری از مراجع شیعی ایرانی است که در نجف اشرف مدفون هستند.

۲. فعالیت‌های عمرانی فرمانروایان ایرانی در کربلا

۲-۱. موقعیت جغرافیایی کربلا

کربلا در جنوب غربی فرات واقع شده است و ۱۰۵ کیلومتر از بغداد فاصله دارد و از شهرهای پرجمعیت عراق است که بیشترین ارقام آن را زوار و مجاورین حرم تشکیل می‌دهند که اغلب از کشورهای ایران، افغانستان و هندوستان در آن شهر سکونت گزیده‌اند (بخشایشی، ۱۳۶۱:۱۳).

۲-۲. مفهوم لغوی کربلا

در مفهوم نام کربلا سه احتمال داده‌اند:

۱. ترکیب شده از کرب- ایل، کرب لهجه ثانوی قرب به معنای نزدیکی و تقرب به معبود. این کلمه در عربی و عبری و سریانی با قاف و در فرهنگ اکدی و بابلی با کاف تلفظ می‌شود. در فرهنگ سبثیه قدیم مکرب به معنای معبد مشتق از کرب است و در نقشه بطلمیوس با کلمه مکورابا به مکه اشاره شده که از مقبره (مکان قرب) است. اما لفظ ایل در زبان عبری به معنای رب و خالق است. بنابراین کربلا به معنای محل تقرب به پروردگار یا شهر بیت الله است (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۰:۷۴).

۲. ترکیب شده از کار (نجات) و بلاة (حیات و امان) بنابراین لفظ کربلات یعنی یافتن حیات و این مفهوم هماهنگ با روایتی است که می‌گوید: کربلا بقعه‌ایست که خداوند در آن نوح و کسانی که به او ایمان آورده بودند، نجات داد (همانجا).

۳. ترکیب شده از کور (خانه بزرگ عبادت) و بلات (امان و سلام) و بنابراین کوربلات یعنی شهر یا معبد امن یا بیت السلام. این معنی با روایتی هماهنگ است که می‌فرماید: خداوند قبل از این که مکه را حرم قرار دهد کربلا را حرم امن و مبارك قرار داد (همان: ۷۵).

۲-۳. جغرافیای تاریخی کربلا

از شهر کربلا در چندین متون جغرافیای تاریخی نام برده شده است. یکی از این

متون احسن التقاسیم فی المعرفه الاقالیم مقدسی است در این متن به ذکر بسیار خلاصه‌ای از کربلا اکتفا آورده است. در متن چنین آورده شده است:

قبر حسین و کشتگاهش [در کربلا پشت کاخ ابن هبیره] است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۷۳). علاوه بر مقدسی، یاقوت نیز در خصوص کربلا به کوتاهی یاد کرده است. وی از آرامگاه امام (ع) سخنی نگفته، فقط در ضمن کلام از «حانر»، که دیوار گرداگرد آرامگاه آن حضرت (ع) بوده، نام برده است (قره‌چانلو، ۱۳۸۰: ۲۷۶). حمد الله مستوفی نیز در قرن هشتم از محیط شهر که دو هزار و چهارصد گام بوده، سخن گفته است (همانجا). ابن بطوطه که در قرن هشتم و همزمان با حمد الله مستوفی کربلا را دیده در وصف آن می‌نویسد: دورش دو هزار و چهارصد گام است (لسترنج، ۱۳۹۰: ۸۶) وی هم چنین از مدرسه‌ی بزرگی که در آن جا دیده اسم برده می‌گوید جلو در حرم خدام و دربان‌های گماشته‌اند و بدون اذن آن‌ها کسی نتواند داخل حرم شود. پس از اذن گرفتن آستانه‌ی در را که از نقره است می‌بوسند و داخل می‌شوند. بالای ضریح شهر روی ضریح مقدس امام (ع) قندیل‌های زرین و سیمین گذاشته شده و از درهای آن پرده‌های حریر آویخته‌اند، مردم کربلا از دو طایفه‌اند که دانما با هم در جنگ و نزاعند. این دو طایف پیرو مذهب امامیه‌اند، ولی اختلاف میان آنان به حدی است که شهر را به ویرانی کشانده است (همانجا).

شهر کربلا پس از نجف اشرف مهم‌ترین شهر زیارتی مسلمانان شیعه به شمار می‌رود. کانون این شهر مرقد مطهر امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) است که سالانه هزاران زائر از سراسر دنیا به آن وارد می‌شوند. این شهر همواره مورد حمایت شاهان ایرانی اعم از شیعه و سنی بوده است. در این میان بیشترین خدمات را شاهان آل بویه، صفوی و قاجار در کربلا به انجام رسانیده‌اند. معماری کربلا مخلوطی از معماری محلی و معماری خارجی است که در حرم مطهر تلفیق سبک‌های مختلف به وضوح مشخص است. در ادامه تاریخچه‌ی از فعالیت‌های عمرانی فرمانروایان ایرانی در این شهرهای مقدس ارائه خواهد شد.

هنگامی که امام حسین (ع) به سال ۶۱ هجری با خاندان و یارانش وارد عراق گردید، در کربلا اثر چشم‌گیری از عمران و آبادی وجود نداشت، تا این که آن حضرت در همان سال به شهادت رسید و در حائر مقدس به خاک سپرده شد (الطعمه، ۱۳۷۳: ۳۰). ابن قولویه در کامل الزیاره آورده است که زمانی که امام حسین (ع) به خاک سپرده شد، قبر آن حضرت مشخص شده و برای آن نشانه‌ای گذاشتند و بنایی روی آن بنا کردند که آثارش هیچ گاه از بین نرود. بنی امیه در دوران حکومت خود، افراد مسلح و نگهبانانی را بر مرقد آن حضرت گماشتند تا زائران نتوانند به قبر نزدیک شوند. در دوران عباسی نیز تا زمان منتصر محدودیت‌های در خصوص مرقد امام حسین (ع) اجرا می‌شد (همانجا: ۳۱).

۴-۲. ساخت و ساز فرمانروایان ایرانی در کربلا

از دوران عباسی به بعد به تدریج فعالیت‌های عمرانی چشم‌گیری در کربلا آغاز شد که پیشگام این امر فرمانروایان و صاحب‌منصبان ایرانی بودند. از قرار معلوم نخستین فرمانروای ایرانی که محبت خود را به امام حسین و یارانش نشان داد محمد بن زید بن حسن ملقب به داعی صغیر بوده است. وی اقدام به ایجاد بنایی بر روی قبر امام حسین (ع) نمود (کلیددار، ۱۳۳۷: ۱۱۶). او هم چنین بنای عالی به پا کرد که دو در داشت و اطراف آن را دو ایوان بنا نمود. سپس اطراف حائر را دیوار بلندی کشید و خانه‌های ساخت و آنقدر که می‌توانست به ساکنین و مجاورین روضه مقدس احسان نمود و تا حد امکان در ساخت بنا دقت و هنرنمایی به خرج داد (همان: ۱۱۷).

در دوران آل بویه کربلا وارد مرحله‌ی جدیدی شد و به سرعت توسعه یافت. در این دوره استفاده از آجر و تزیین بنا با در کربلا به اوج خود رسید (الانصاری ۱۳۸۷: ۱۱۱) این شکوفایی عمرانی در دوران عضد الدوله به شدت مورد توجه قرار گرفت. وی نخستین فرمانروای آل بویه بود که توجه ویژه به شهرهای عراق مبذول داشت. او نه تنها در کربلا بلکه در نجف و بغداد نیز به ساخت و سازهای گسترده دست زد. بر مشاهد شهدای

کربلا و مقبره حضرت علی (ع) در بغداد گنبد و بارگاه ساخت و در بغداد بیمارستان عضدی را بنیان نهاد (همانجا). در سال ۳۶۸ ه. ق ضریح باشکوهی بر قبر امام حسین (ع) بنیان نهاد (لسترنج، ۱۳۹۰: ۸۴). هم چنین به تعمیر بازار کربلا و کشیدن دیوار بر دور شهر مبادرت ورزید تا از تعرض دشمنان در امان باشد. در دوران وی کربلا هم چون یک قلعه مستحکم شد (کلیددار، ۱۳۳۷: ۹) از قرار معلوم پس از عضد الدوله، قبر امام حسین به تدریج رو به آبادانی نهاد و علوی‌ها به سوی آن کوچ کردند و در جوار آن مسکن گزیدند (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۲۳). در مجموع، کربلا در دوره‌ی آل بویه پیشرفت چشم‌گیری نمود و تمامی امکانات دینی، اجتماعی و سیاسی و اقتصادی آن شکوفا شد. ظاهراً در سال ۴۰۷ ه. ق حرم امام حسین (ع) دچار آتش‌سوزی شد و تجدید بنای آن در عهد آل بویه صورت گرفت. حسن بن فضل وزیر آل بویه بنای آن را بر عهده گرفت و دور آن دیوار کشید (همان: ۳۸).

پادشان آل بویه فضایی در حرم امام حسین (ع) جهت دفن خاندان خود در نظر گرفته بودند. این فضا هم اکنون در جهت شرقی صحن حسین (ع) است، از این محل وارد بازار شهر می‌شوند. در این محل بنای هندسی مجللی که مجموعه‌ی از فن و هنر کاشی‌کاری است بر پا نموده‌اند. این بنا از آثار عصر عباسی در قرن چهارم و پنجم هجری است که آن را از محلات و ضمانت‌حاضر قرار داده‌اند. بعضی از قبور آل بویه وسط فضای صحن، در سرداب منظم زیر زمینی و عده‌ی دیگر از آن‌ها در دو طرف در اصلی صحن که همان در شمالی است واقع شده است. قبرهایی که در دو طرف در اصلی می‌باشند داخل دو اطاق باشکوهی است که به بهترین طرز بنای مقابر قدیمی ساخته شده است. دیوار اطاق‌ها از داخل و خارج بهترین نوع کاشی معرق تزیین شده است. بالای هر مقبره اطاق مخصوصی است که وسط آن مناره قدیمی و در زمان آل بویه ساخته شده قرار گرفته است و نیز در دو طرف در شمالی بنا دو مناره قدیمی آل بویه که آیات قرآنی به خط کوفی بر آن‌ها نقش شده واقع شده است. در تعمیراتی که سنوات اخیر از این بنا شده هر دو مناره قطع شده و در نتیجه در داخل بنا تا سطح بام

بیشتر دیده نمی‌شود. در داخل این مناره پله‌کان‌های است که از آن‌ها بالای مناره می‌روند مناره غربی صحن دارای دیده بانی است. که در آن ایام برای محافظت و مراقبت قبور پادشاهان آل بویه دیدبانی می‌کرده‌اند (کلیدار: ۱۳۳۷: ۱۲۲-۱۲۱). در حوالی سال‌های ۳۶۹-۳۷۰ ه. ق بنای عضد الدوله بر اثر آتش سوزی از بین رفت. به نظر می‌رسد که دلیل این آتش سوزی واژگون شدن دو شمع بوده که در حرم روشن بوده‌اند. پس از این واقعه در اوائل قرن پنجم هجری حرم مقدس بار دیگر تجدید بنا می‌گردد. این بار تجدید بنا توسط ابن سهلان رامهرمزی وزیر سلطان الدوله دیلمی صورت گرفت وی دیوار اطراف حرم امام حسین (ع) را تجدید بنا نمود (همان: ۱۲۸-۱۲۷).

در دوران سلجوقی نیز با وجود این که مذهب تسنن در راس قدرت بود، اما توجه‌های ویژه‌ی نیز به امکان مقدس شیعه مبذول داشتند. در سال ۴۷۹ ه. ق ملک‌شاه سلجوقی در منطقه‌ی کربلا به شکار رفته بود و به زیارت حضرت امام حسین (ع) نائل آمد (کلیدار: ۱۳۳۷: ۱۲۷). به دستور وی دیواری که ابو محمد رامهرمزی آن را ساخته بود، تعمیر شد (الانصاری ۱۳۸۷: ۱۱۱).

از قرار معلوم در دوران غلبه‌ی مغول‌ها بر عراق در سال ۶۵۶ ه. ق هر چند کربلا با رکود عمرانی مواجه شد. با این حال، شهر و بنای آن از تخریب و خرابی‌های که برای عراق رخ داده بود در امان ماند (همانجا). در دوره‌ی ایلخانیان نیز جهت بهبود سیستم آبرسانی کربلا غازان خان دستور داد نهر علقمه را بازسازی و مسیر آن را به فرات نزدیک سازند. مغول‌ها بخش بالایی نهر را جدا کرده و بخش دیگری را به نهری که از فرات حله حفر کرده بود متصل ساخت و چون تغییرات فراوانی در آن داده بود نام علقمه را از روی آن برداشتند و به نهر غازانی معروف شد. کسی که عملیات حفر را انجام داد شمس‌الدین سکورجی بود (همان: ۴۰).

در دوران سلطان اویس جلایری در سال ۷۶۷ ه. ق و امیر مرجان والی وی در بغداد فعالیت‌های عمرانی گسترده‌ی در کربلا صورت گرفت. در زمان سلطان اویس جلایری مرقد کنونی امام حسین (ع) را تجدید بنا شد. ساختمان حرم امام حسین (ع) را خود

سلطان جلایر کار ساختمانی آن را آغاز کرده بود در سال ۷۶۷ ه.ق توسط فرزندش سلطان حسین به اتمام رسید. سلطان حسین، ایوان معروف به ایوان طلا را بنا کرد، اما رواق غربی را عمران بن شاهین بنا نمود که امروزه معروف به رواق سید ابراهیم مجاب است است (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۴۱). بنای حرم بنای مرتفعی بود که از آجر و گچ ساخته شده بود و گنبدی بلندی نیز بر فراز خود داشت. دو گلدسته نیز در اطراف گنبد ایجاد گردید. این عمارت هم اکنون در مرقد امام پا برجاست. هم چنین سلطان حسین و سلطان احمد در سال ۷۸۶ ه.ق یک ایوان را در جلوی حرم ساختند که به ایوان الذهب معروف است. هم چنین امین الدین مرجان که از طرف سلطان اویس والی بغداد بود در سال ۷۶۷ ه.ق دست به ساخت گلدسته‌ی زد که به العبد معروف است. این گلدسته از آجر و گچ ساخته شده و در قسمت شرقی صحن امام حسین واقع است. وی در کنار این گلدسته مسجد کوچکی بنا کرد (الانصاری ۱۳۸۷: ۱۳۷). (نقشه شماره ۲)

بنای حضرت عباس (ع) نیز هم چون حرم امام حسین (ع) همواره مورد توجه شاهان و فرمانروایان ایرانی قرار گرفته است. حرم حضرت عباس (ع) در شمال حرم امام حسین و حدود سیصد متر با آن فاصله دارد. عضد الدوله دیلمی بنای حرم حضرت عباس (ع) و ساخت گنبد آن را آغاز کرد (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۵۲). این گنبد دارای ارتفاع بلند و از گچ و آجر ساخته شده است (الانصاری ۱۳۸۷: ۱۳۷). در زمان سلطنت صفویان نیز شاه طهماسب صفوی به سال ۱۰۳۲ ه.ق گنبد را کاشی‌کاری کرد و پنره‌ی روی صندوق نصب کرد و به رواق و صحن نظم بخشید و ایوان درب جلوی حرم را بنا نهاد و فرش‌های گران قیمت ساخت ایران را به آن هدیه داد (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۵۲). در سال ۱۱۵۳ ه.ق نادر شاه افشار هدایای بسیاری به حرم مطهر حضرت عباس اهدا کرد و قسمت‌های از حرم را تعمیر کرد (الانصاری ۱۳۸۷: ۱۵۲). در سال ۱۱۸۳ ه.ق میرزا حسین شاه زاده، وزیر نادرشاه افشار دستور داد تا عمارت رواق جلویی حرم تجدید بنا شود. هم چنین صندوق مشبک جدیدی بنا به امر وی، برای ضریح ساخته شد (همانجا). در دوران قاجار نیز فتحعلی‌شاه قاجار دستور داد که حرم را تعمیر و و بخش خارجی گنبد

را کاشی کاری کنند. در سال ۱۲۲۱ ه. ق نیز به وسیله‌ی محمد حسین صدر اعظم اصفهانی نمای خارجی دو گلدسته حرم کاشی کاری شد. در سال ۱۲۶۳ ه. ق نیز محمد شاه فرزند عباس میرزا و نوه‌ی فتحعلی شاه دستور داد تا صندوق مشب و نقره‌ی حدید برای ضریح حضرت ساخته شود. کار این صندوق در سال ۱۲۴۶ ه. ق به پایان رسید و بر روی قبر نصب شد. (همانجا). در سال ۱۲۸۳ ه. ق شیخ عبدالحسین تهرانی که به شیخ العراقرین ملقب بود از سوی ناصرالدین شاه ماموریت یافت سمت غربی و قسمت شمالی صحن را بنا کند، اما کار ساخت قسمت شرقی و مابقی صحن شمالی بر عهده محمد صادق شوشتری مشهور به اصفهانی گذاشته شد. این قسمت در سال ۱۳۰۴ ه. ق بنا شد. وی هم چنین کاشی کاری نمای خارجی گنبد را تجدید کرد (همان: ۱۵۲). در سال ۱۳۰۹ ه. ق احترام الدوله، همسر ناصرالدین شاه اقدام به طلاکاری ایوان جلویی حرم مطهر حضرت عباس کرد. هم چنین آصف الدوله محمد علی شاه طلاکاری مقدار باقی مانده از دیوار جلویی این ایوان را عهده دار شد. در سال ۱۳۱۱ ه. ق توسط حاج امین السلطان ساعت بزرگی در بالای باب القبله صحن مطهر حضرت عباس نصب شد. این ساعت هم اکنون نیز در همان مکان قرار دارد. سید علی قطب بر عملیات نصب کردن این ساعت نظارت دارد (همانجا). در سال ۱۳۶۷ ه. ق حاج حسین حجار باشی، یکی از تاجران ایرانی، سنگ فرش کردن حرم مطهر حضرت عباس را شروع کرد. در این سنگ فرش از سنگ‌های مرمری استفاده شد که از ایران آورده شده بودند. در سال ۱۳۷۱ ه. ق نماهای جلویی صحن با کاشی رگه داری که از ایران آورده بودند، پوشیده شد. هم چنین دیوارها و سقف حرم از داخل با کریستال، آئینه‌های کوچک و سایر تزیینات جالب آراسته شده است. در سال ۱۳۷۵ ه. ق برای اولین بار گنبد حرم مطهر حضرت عباس با لایه‌ای نازک طلاکاری شد (همان: ۱۵۴-۱۵۵).

پس از استیلای شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۴ ه. بر عراق، فعالیت‌های عمرانی چشم‌گیری در کربلا آغاز شد. بسیاری از شاهان صفوی با تبلیغ مذهب تشیع سعی در گسترش هر چه بیشتر آن داشتند. به همین دلیل تمام سعی خود را در گسترش مقابر

امام رضا (ع) در مشهد، امام علی (ع) در نجف و مقابر امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل در کربلا به کار بردند. شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۴ ه. ق بغداد را فتح کرد و کربلا را زیارت نمود و دستور داد اطراف ضریح امام حسین را طلاکاری کنند. او دوازده قندیل طلا به حرم اهدا کرد و ضریح زیبای نیز از نقره به حرم مقدس هدیه کرد. ظاهراً ضریحی که شاه اسماعیل به ساختن آن دستور داد در سال ۹۳۲ ه. ق به اتمام رسید (همان: ۴۱). نخستین بار در دوران شاه اسماعیل صفوی بود که در بنای امام حسین (ع) طلا به کار برده شد (الانصاری، ۱۳۸۷: ۱۳۸). علاوه بر این به دستور شاه اسماعیل شش صندوق چوبی خاتم مثبت کاری شده که با نقش‌های اسلیمی و ختایی مزین شده است درست گردید و در شهرهای کربلا، نجف، کاظمین و سامرا بر روی ضریح کار گذاشته شد (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۱۸۸). هم‌چنین شاه اسماعیل گنبد و بارگاهی برای مرقد حر بن یزید ریاحی (یکی از شهدای کربلا) ساخت و صحن نیز برای آن ترتیب داد (همانجا). هم‌چنین در آستانه مرقد امام حسین، نقاره‌خانه‌ی ساختند که در آنها هم‌چون دربار سلاطین، هر روز صبح و عصر به انجام مراسم می‌پرداختند (مولف ناشناخته، ۱۳۶۰: ۲۹۲).

در دوران شاه طهماسب نیز شهر کربلا و حرم مطهر بیش از پیش رونق و توسعه یافت. در دوران سلطنت طولانی شاه طهماسب، از سال ۹۳۰ ه. ق تا ۹۸۴ ه. ق این پادشاه کرار دست جود و سخاوت را سمت مرقد مطهر دراز کرد. از جمله تعمیرات او تجدید بنای مناره تاریخی غلام بود که در سال ۹۸۲ ه. ق انجام داد. (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۱۹۲) هم‌چنین شاه طهماسب در جهت بهبود شرایط اقتصادی شیعیان کربلا و آسایش حال زائران، دستور حفر نهری را از رودخانه فرات به سوی شهر کربلا داد که به «طهماسبیه» معروف شد (اوتر، ۱۳۶۶: ۶۶) اقدامات عمرانی او آستانه حضرت ابوالفضل (ع) را نیز شامل شد، که آن با زیباترین و نفیس‌ترین کاشی‌ها و فرش‌های ایرانی تزئین گردید (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۳۴).

در دوران شاه عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ ه. ق) نیز در توسعه شهر کربلا و حرم امام

حسین (ع) نهایت تلاش را مبذول داشت. برای شاه عباس که خود را همیشه «کلب آستان علی» می دانست نجف اشرف در اولویت قرار داشت. اما در کربلا نیز فعالیت های عمرانی بسیاری به خصوص در حرم امام حسین (ع) انجام داد. از آن جمله می توان به تعمیر کاشی کاری های حرم امام حسین و نصب ضریح فولادین بر قبر امام اشاره کرد (همان: ۴۶). از اقدامات دیر شاه عباس در حرم امام حسین این است که وی دستور داد تا نمای خارجی گنبد با کاشی سبز تزیین شود. هم چنین به دستور وی نمای داخلی گنبد نیز کاشی کاری شد (الانصاری، ۱۳۸۷: ۱۳۸). بعد از شاه عباس شاه صفی نیز به اقدامات گسترده ی عمرانی به خصوص در نجف دست زد اما شاه نتوانست عراق عرب و به تبع آن، اماکن مقدس را در برابر پیش روی سپاه عثمانی حفظ نماید و با انعقاد «عهدنامه زهاب» یا «قصر شیرین» در سال ۱۰۴۸ ق/ ۱۶۳۸ م. عراق عرب، به دولت سنی مذهب عثمانی واگذار گردید و شهرهای مقدسش نیز به مناطق تحت تسلط آن امپراطوری در آمد. هر چند این امر اقدامات عمرانی شاهان صفوی در عتبات را متوقف نکرد، اما با توجه به کاهش اهمیت عتبات در روابط سیاسی دو دولت صفوی و عثمانی و سیطره دولت بیگانه بر آن و از سوی دیگر ضعف و سستی شاهان این سلسله و توجه شان به عیاشی و حرم سراها، از توسعه و زیباسازی عتبات کاسته شد (کاظمی دلگانی، ۱۳۸۶: ۷۹)

از قرار معلوم در دوران صفوی برخی از افراد که قصد داشتند در کربلا دفن شوند به دلیل این که این سرزمین در تصرف عثمانی ها بود. جنازه ی آن ها ابتدا در جایی در ایران دفن می شد و سپس اگر شرایط مهیا می شد جسد به کربلا منتقل می گردید. از این نمونه می توان به شاهزاده سلطانم مهین بانوزاده اشاره کرد، وی کوچک ترین دختران شاه اسماعیل و خواهر تنی و اعیانی طهماسب بود و واقف موقوفات بسیار در شروان و تبریز و قزوین و ساوج بلاغ و شهریار و ری و اصفهان و کرهرود و استراباد بود. در دوران حیات سردابه ای برای مدفن خود در کربلا ترتیب کرده بود که به هنگام درگذشت در آن دفن شود. چون در هنگام مرگ آن خطه در تصرف عثمانی بود جسد وی را به

دستور طهماسب به قم آورده و در سردابه‌ای پایین پای حضرت سنی فاطمه به امانت به خاک سپردند و پس از ۲۳ سال در تخاقوی نیل ۹۸۳ بقایای جسد را به کربلا نقل نمودند. چندین تن از شاهزادگان این سلسله پس از سلطانم در همین سردابه به خاک رفته‌اند که از آنهاست زین العابدین میرزا پسر طهماسب و گوهر سلطان خانم دختر او (مدرسی طباطبایی ۱۳۶۱، ۱۵).

در دوران قاجار نیز فعالیت‌های عمرانی در شهر کربلا و به خصوص حرم امام حسین (ع) بیش از پیش رونق گرفت. در این دوره گنبد امام حسین سه بار طلاکاری شد: نخست در زمان آقا محمد خان بنیان‌گذار حکومت قاجاریه در سال ۱۲۰۸ هجری، بار دوم در زمان فتحعلی شاه قاجار. دلیل طلاکاری دوم از بین رفتن طلاکاری قبلی از بین رفته و گنبد سیاه شده بود، از این رو مردم کربلا نامه به وی نوشته بودند و از او درخواست نمودند که گنبد را مجدداً طلاکاری کند. در تاریخ ۱۲۱۴ ه.ق ضریحی از نقره به حرم اهدا نمود که تا امروز باقی است. همسر وی نیز مخارج طلاکاری دو گلدسته را بر عهده گرفت و این کار به انجام رسانید. سومین بار طلاکاری گنبد به دستور ناصرالدین شاه قاجار نوهی فتحعلی شاه انجام شد. بر اساس کتیبه‌ی گنبد به سال ۱۲۷۳ ه.ق گنبد را بازسازی و بخشی از آن را طلاکاری نمود. وی هم چنین سمت غربی صحن را نیز توسعه داد و بنای آن را تجدید کرد. در زمان ناصرالدین شاه صندوق قبر نیز تجدید شد (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۴۲). به هر حال حکومت قاجاریه نسبت به تعمیر و توسعه‌ی حرم امام همت گماشتند و مبالغ زیادی را صرف کردند. ولی ظاهراً پس از اعلان حکومت عثمان، در سال ۱۹۰۸ م یعنی از اوایل قرن چهاردهم هجری تا نیمه‌ی آن، این اصلاحات متوقف شد (نقشه شماره ۳).

یکی از شاهکارهای هنر ایرانی در کربلا ساخت ضریح شهدا توسط ناصرالدین شاه قاجار است. وی این مکان را که جایگاه امام (ع) و قاسم بن حسن است را ساخت. بقیه شهدای کربلا مقابل این ضریح مدفونند (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۸۸).

خیمه‌گاه: در خارج از شهر کربلا و در نزدیک به یک چهارم میل شهر کربلا، همسر

آصف الدوله بنایی احداث کرد به نام خمیه گاه و در نزدیکی آن، مهمان‌سرای که با درگذشت آصف الدوله به پایان نرسید (همانجا).

محلات شهر کربلا: در واقع عضد الدوله سه محله را در کربلا به وجود آورد: ۱- محله باب السلامه ۲- محله آل زحیک ۳- محله آل عیسی. محله باب السلامه شامل بخش شرقی باب الطاق و باب بغداد و برکه العباس است. محله آل زحیک که قبلا به محله‌ی آل فائز معروف بوده شامل باب النجف و باب الخان می‌باشد. محله‌ی آل عیسی نیز شامل بخش غربی باب الطاق و محله مخیم است. این نام‌ها منسوب به سادات علوی است که در گذشته در این محل‌ها زندگی می‌کردند. معمار دیوار شهر کربلا سید علی طباطبایی بود. وی شش دروازه را برای این دیوار قرار داد و بر هر دروازه نام ویژه‌ی نهاد و نام محله‌ها به نام دروازه‌ها تغییر یافت. (همان: ۹۰).

مساجد از مهم‌ترین بناهای مذهبی خارج از حرم امام حسین و حضرت ابوالفضل به شمار می‌روند. این مساجد عمدتاً کوچک و فاقد گلدسته هستند. این مساجد عموماً ستون‌دار هستند. جنس ستون‌ها شامل مرمر، آجر و یا چوب است و به موازات دیوار قبله قرار گرفته‌اند. محرابی در میان دیوار است و صحن درونی روبازی که سالن‌ها و ستون‌ها آن را احاطه کرده‌اند و در گوشه‌ای از آن مکانی برای وضو گرفتن وجود دارد. برخی از مساجد به علت کوچکی مساحت حیاط یا صحن باز ندارند. این امر در خصوص مساجدی صادق است که در بخش قدیمی شهر و اطراف دو آستان مقدس واقع شده‌اند (الانصاری، ۱۳۸۷: ۱۸۰).

مسجد ناصری: این مسجد از مهم‌ترین مساجدی است که سلطان ناصرالدین شاه قاجار آن را در سال ۱۲۷۶ه.ق (۱۸۶۰م) بنا کرد (همانجا).

مسجد میرزا شفیع خان: این مسجد توسط میرزا شفیع خان یکی از نخست وزیران ایران در دوره قاجار ساخته شد. وی هنگام دیدار از کربلا در سال ۱۳۰۹ه.ق دستور ساخت این مسجد را داد (همان: ۱۸۱).

مسجد تهرانی: این مسجد در بازار نجارها در محله عباسی غربی قرار دارد. سید

صالح تهرانی آن را در سال ۱۲۴۳ ه.ق وقف کرد و از سال ۱۹۴۳ تحت نظارت مدیریت اوقاف کربلا قرار دارد. این مسجد دارای نمازخانه و حیاط روبازی است که فواره آب و سرویس‌های دیگر نیز دارد (همانجا).

حسینیه اصفهانی: این حسینیه در امتداد خیابان القبله قرار دارد، در سال ۱۳۷۹ ه.ق توسط اهالی شهر اصفهان ساخته و به همین اسم نامیده شد. نقشه ساختمان مستطیلی شکل است و مساحتش به ۲۰۰۰ متر مربع می‌رسد. ساختمان این حسینیه شامل دو حیاط روباز و بزرگ است (همان: ۱۹۴).

حسینیه مازندرانی: این حسینیه در پشت ساختمان المخیم قرار دارد. شیخ محمد مهدی واعظ مازندرانی حائری آن را در سال ۱۳۷۲ ه.ق بنا کرد (همان: ۱۹۵).

مدرسه حسن خان: این مدرسه در سال ۱۱۸۰ ه.ق به وسیله‌ی سردار حسن خان قزوینی در دوران قاجار تأسیس شده و در زاویه‌ی شمال شرق صحن امام حسین قرار دارد. این مدرسه بزرگ و دارای هفتاد اتاق بود ولی در سال ۱۳۶۸ ه.ق تخریب گردید و موقوفات آن در طرح احداث خیابان از بین رفت و بخش کمی از مدرسه که دارای ۱۶ اتاق بود باقی ماند. این مدرسه دارای کاشی‌کاری‌های زیبا با اشکال هندسی است (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۱۸۸).

مدرسه صدر اعظم نوری: این مدرسه را شیخ عبدالحسین تهرانی از ثلث اموال میرزا تقی خان امیر کبیر نخست وزیر مقتول بنا کرد. این مدرسه در صحن غربی امام حسین قرار دارد (همانجا).

مدرسه زینیه: این مدرسه در سال ۱۲۷۶ ه.ق توسط ناصرالدین شاه قاجار و با فعالیت علامه شیخ عبدالحسین تهرانی ساخته شد. این مدرسه از مؤسسه‌های شکوفایی علمی دینی در دوره‌های گوناگون است و به دلیل قرار گرفتن در کنار باب الزینیه، سمت غرب آستان حسین، به این نام خوانده می‌شود (الانصاری، ۱۳۸۷: ۲۰۴).

علاوه بر این مساجد، حسینیه‌ها و مدارس که ذکر شد تعداد بسیار زیادی دیگری نیز توسط علما و فرمانروایان ایرانی به خصوص در دوره‌ی قاجار ایجاد شده است که

ذکر تمامی آنها با جزییات در اینجا امکان پذیر نیست از آن جمله می توان به این بناها اشاره کرد: مدرسه مازندرانی، مدرسه خوئی، دبیرستان امام صادق (ع)، مدرسه بروجردی، مدرسه میرزا کریم شیرازی، مدرسه سلیمیه، مدرسه بقعه اشاره کرد.

۲-۵ شخصیت های ایرانی مدفون در کربلا

نخستین ایرانی که در کربلا دفن شده است ابوالعباس کافی بوده است. وی منصب وزارت آل بویه را در ری بر عهده داشته است و در سال ۳۹۹ ه. ق فوت شده است، او پیش از مرگ وصیت کرده است که وی را در حرم امام حسین بخاک بسپارند (همان: ۳۵).

- احمد شاه (۱۳۱۴-۱۳۴۸ ه. ق) پسر دوم محمد علی شاه قاجار

- نصرالله آقا خان نوری (۱۲۲۲-۱۲۸۱ ه. ق) صدر الاعظم ناصرالدین شاه قاجار

- عبدالله آل آقا (۱۲۸۹ ه. ق) از فقهای قرن سیزدهم هجری

- عبدالمک جوینی (۴۱۹-۴۷۸ ه. ق)

- میرزا تقی خان ملقب به امیر کبیر (۱۲۲۲-۱۲۶۸ ه. ق) صدر الاعظم ناصرالدین شاه

- عبدالله خان امین الدوله اصفهانی (۱۱۹۳-۱۲۶۳ ه. ق) صدر الاعظم فتحعلی شاه قاجار

- محمد ابراهیم سمیع شیرازی از فضلا، شعرا و خوشنویسان قرن سیزدهم

- محمد خدابنده (۱۰۰۳ ه. ق) فرزند شاه طهماسب اول صفوی

- محمد مهدی خوانساری (۱۱۸۲-۱۲۴۶ ه. ق) از علمای معروف سدهی سیزدهم هجری

- محمد علی میرزا دولتشاه قاجار (۱۲۰۳-۱۲۳۷ ه. ق) فرزند فتحعلیشاه قاجار

- محمد علی سیبویه (۱۳۹۱ ه. ق) از علما و خطبای معروف ایرانی مقیم کربلا

- محمد تقی شیرازی (۱۲۷۰-۱۳۳۸ ه. ق)

- ظل السلطان (۱۲۱۰-۱۲۷۱ ه. ق) فرزند فتحعلی شاه قاجار

- محمد حسن میرزا فرزند علی شاه قاجار

- مظفرالدین شاه قاجار (۱۲۶۹-۱۳۲۴ ه. ق)

- محمد کریم خان قاجار کرمانی (۱۲۲۵-۱۲۸۸ ه. ق)

- میرزا محمد شفیع بند پی بی مازندرانی

- میرزا حسن خان (۱۲۷۵-۱۲۷۶ ه.ق) (زنگنه، ۱۳۸۹: ۸۹-۱۲۱).

در اینجا تنها تعدادی از مشاهیر ایرانی مدفون در کربلا نام برده شد. در حالی که تعداد آن‌های بسیار بیشتر از اسامی یاد شده است

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر روشن گردید که در سه دوره، مهم‌ترین فعالیت‌های عمرانی در مقابر مطهر امام علی (ع)، امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) صورت گرفته است. نخستین دوره، دوران آل بویه توسط عضد الدوله دیلمی، دوران بعدی دوران صفویان، توسط شاه اسماعیل، شاه طهماسب، شاه عباس و شاه صفی و سومین دوره، دوران قاجاریه توسط فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه بوده است.

در دوران آل بویه رقابت میان حکام ایرانی و سلسله‌ی سنی عباسی به عنوان رکن مذهبی جهان اسلام، سبب شده که حاکمان آل بویه مذهب شیعی را برگزیند. از این رو، گسترش مقابر شیعی و توسعه شهرهای شیعه جهت جذب زوار و افزایش جمعیت از سیاست‌های سلسله‌ی آل بویه در جهت تضعیف نفوذ خاندان عباسی بوده است.

در دوره‌ی صفوی نیز مسئله‌ی مشابه در خصوص تقابل و رویارویی دولت صفوی و دولت عثمانی وجود دارد. از قرن شانزدهم میلادی به بعد، جدال قدرت میان دو دولت مسلمان اما با دو مذهب متفاوت سبب کشمکش‌ها و رویدادهای فراوانی شده است. این دو دولت شامل دولت شیعی صفوی و دولت سنی عثمانی بوده است، در این میان سرزمین عراق به عنوان سرزمینی حائل چندین بار میان دو دولت دست به دست شده است. با آن که سرانجام دولت عثمانی تسلط عراق را به دست می‌گیرد اما شاهان صفوی و قاجار هیچ‌گاه از کمک و فعالیت‌های عمرانی در عراق چشم‌پوشی نمی‌کنند. به نظر می‌رسد که این امر نیز در راستای سیاست تبلیغاتی و جنگ روانی علیه دولت عثمانی بوده است. چرا که بیشترین هدف فعالیت‌های عمرانی این شاهان،

عمران و آبادی شهرهای شیعه نشین، افزایش جمعیت، نمایش شکوه و اقتدار فرمانروایان شیعی در خارج از مرزهای سیاسی شان بوده است.

در دوران قاجار علاوه بر گسترش فعالیت‌های عمرانی در خود حرم‌های نجف و کربلا، بیشترین فعالیت‌ها در خصوص تاسیس نهادهای دینی و علمی در سطح شهر صورت می‌گیرد. در این دوره علاوه بر فعالیت‌های عمرانی شاهان قاجار در حرم و ساخت مساجد و مدارس، علما نیز نقش تعیین کننده در گسترش فضای دینی و علمی شهرهای مذکور ایفا می‌کنند. در این دوره علمای تشیع اقدام به ساخت مدارس و حوزه‌های علمیه فراوانی می‌کنند که هر کدام تربیت کننده‌ی خیلی عظیمی از فقهای شیعی دوره‌های بعد شده است. به نظر می‌رسد که انگیزه‌های مذهبی در دوره‌ی قاجار به شدت با انگیزه‌های علمی فقها و انگیزه‌های سیاسی شاهان در هم تنیده شده است و فضای بی نظیری برای حیات علمی و دینی شهرهای مذکور رقم زده است. در مجموع، به نظر می‌رسد مهم‌ترین انگیزه‌های این فرمانروایان جدای از دل‌بستگی مذهبی، انگیزه‌های تبلیغاتی و رقابت‌های سیاسی بوده است که در دوره‌ی قاجار با نقش پررنگ علما به صورت انگیزه‌های علمی نیز جلوه می‌کند.

جدول ۱: لیست فعالیت‌های عمرانی شاهان صفوی در نجف و کربلا براساس سلسله

کربلا	نجف	سلسله	
ساخت و ساز خانه برای ساکنین کربلا، ساخت بارگاه پیر مرفد امام حسین (ع)، ایجاد حصنار بر دور حرم	ساخت بارگاه امام علی (ع)	محمد بن زید	امرای طبرستان
ساخت مشاهد برای شهدای کربلا، ساخت ضریح بر قبر امام حسین (ع)، تعمیر بازار کربلا و کشیدن دیوار بر دور شهر کربلا	ساخت عمارات متعدد، ساخت بارو، ترمیم نظام فاضلاب و آبرسانی شهری، ساخت کتابخانه علوی	عصداالدوله	آل بویه

<p>تجدید بنای حرم امام حسین (ع) و تعمیر دیوار دور شهر کربلا</p>		<p>ابن سهلان رامهرمزی و وزیر سلطان الدوله دیلمی</p>	
<p>تعمیر دیواری که توسط ابو محمد رامهرمزی ساخته شده بود</p>		<p>ملکشاه سلجوقی</p>	<p>سلجوقی</p>
<p>توسعه سیستم آبیاری</p>	<p>ساخت دارالعباده</p>	<p>غازان خان</p>	
<p></p>	<p>ساخت مدرسه و خانقاه</p>	<p>سلطان محمد خدا بنده و پسرش</p>	<p>ایلخانی</p>
<p>تجدید بنای مرقد کنونی امام حسین (ع)، ساخت ایوان الذهب و ساخت گلدسته‌ی العبد</p>		<p>سلطان اویس خلایقی</p>	<p>خلایقی</p>
<p>طلاکاری ضریح امام حسین، اهدای دوازده قندیل طلا به حرم، اهدای ضریح زیبای از نقره، احداث نقاره خانه، ساخت بارگاه برای مرقد حر بن یزید ریاحی</p>	<p>تعمیرات حرم، ساخت شش صندوق چوبی برای شش مقبره شیعی در عراق، ساخت نقاره خانه در مقبره، ترمیم نظام آبیاری،</p>	<p>شاه اسماعیل</p>	<p>صفوی</p>
<p>تعمیر مداره غلام، بهبود شرایط اقتصادی شیعیان کربلا، ساخت مهر طلعه‌اسیبه، تزیین حرم بنا کاشی و قرش‌های ایرانی</p>		<p>شاه طهماسب</p>	
<p>کاشی‌کاری‌های گسترده در</p>	<p>ساخت بنای اصلی حرم با</p>	<p>شاه عباس</p>	

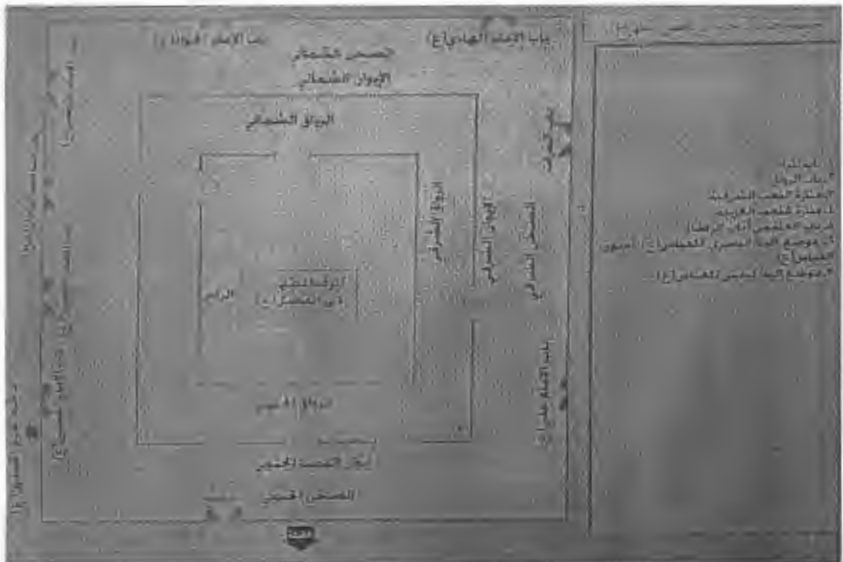
مقابر، نصب ضریح فولادین بر قبر امام	نظارت شیخ بهایی، ساخت درهای جدید، کاشی کاری های گسترده، ساخت وضوخانه، کاروان سرا، دارالشفاء و مطبخ، اهدای قالی ابریشمی ایرانی به حرم		
	ترمیم نظام آبیاری و فاضلاب نجف با نظارت اعتمادالدوله و میرزا تقی مازندرانی	شاه صفی	
تعمیر حرم حضرت عباس، اهدای اموال و ساخت صندوق	برداشتن کاشی های دوره ی صفوی و طلاکاری گلدسته ها، اهدای اموال زیادی به مقبره، کاشی کاری در ایوان العلما	نادرشاه	افشاریه
طلاکاری حرم	ساخت و سازهای جدید در حرم، نصب ضریح نقره در حرم اصلی	اقا محمد خان	قاجاریه
طلاکاری حرم	ساخت و ساز و تعمیرات گسترده در حرم، ساخت مدارس دینی در نجف	فتحعلی شاه	
طلاکاری حرم، اهدا ضریح نقره به حرم، تعمیر صندوق قبر، ساخت و ساز گسترده در حرم امام حسین (ع)، ساخت ضریح شهداء، ساخت مسجد ناصری، ساخت مدرسه زینیه		ناصرالدین شاه	

جدول ۲: لیست فعالیت‌های عمرانی کارگزاران حکومتی و علمای دوره قاجار در نجف و کربلا

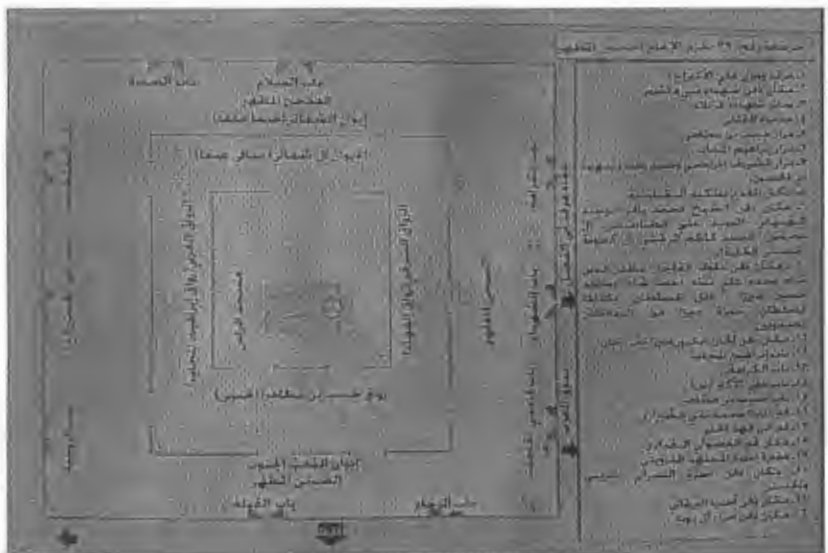
کربلا	نجف	سلسله	قاجاریه
ساخت مدرسه میرزا شفیع خان، مکتب مسجد تهران، حسینیه اصفهانی، حسینیه ملاسلرانی، مدرسه حسین خان، مدرسه صدر اعظم نوری	ساخت مدرسه معتمد توسط یکس از وزرای عهد قاجار به نام معتمد الدوله، ساخت چندین مدرسه‌ی دینی توسط آیت‌الله سید ابو الحسن اصفهانی، ساخت مدرسه فواید، مدرسه میرزا حسن شیرازی، مدرسه یزرگه آخوند اصفهانی، مدرسه سید کاظم یزدی، مدرسه سید عبدالله شیرازی، ساخت کتابخانه‌ی امام امیرالمومنین توسط علامه اسی و چندین کتابخانه دیگر...	کارگزاران حکومتی و علما	

نقشه شماره ۱: پلان مرقد مطهر امام علی (ع) در نجف اشرف، به همراه جایگاه قبور مشاهیر شیعه در بنا

نقشه شماره ۲: پلان مرقد مطهر امام حسین (ع) در کربلای معلی، به همراه جایگاه قبور مشاهیر شیعه در بنا

نقشه شماره ۳: پلان مرقد مطهر حضرت ابوالفضل (ع) در کربلای معلی، به همراه جایگاه قبور مشاهیر شیعه در بنا

کتابشناسی

۱. آقاسید عبدالله، ۱۳۷۹. لولو صدف فی تاریخ النجف، بی جا: چاپ مهربان.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، ۱۴۱۷هـ، رحله ابن بطوطه، مصحح: عبدالهادی تازی، جلد ۱، ریاض: اکادمیه المملکه المغربیه.
۳. ابی یعقوب، احمد، ۱۳۸۷. البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. احمدی، مهدی، ۱۳۷۹. راهنمای زائرین کربلا، قم: انتشارات شکوری.
۵. الانصاری، رنوف محمد علی، ۱۳۸۷. معماری کربلا در گذر تاریخ، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران و ستاد بازسازی عتبات عالیات.
۶. اوتر، ژان، ۱۳۶۶، سفرنامه ژان اوتر در عصر نادرشاه، ترجمه علی اقبال، تهران: نشر جاویدان.
۷. براقی، حسین، ۲۰۰۹، تاریخ النجف، مصحح: کامل سلیمان جبوری، بیروت: دار المورخ العربی.
۸. بابانی حائری، سعید، ۱۳۸۷، گزیده سیمای نجف اشرف، تهران: معشر.
۹. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، ۱۳۸۰. باستان شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۰. ترکمان، اسکندریک، ۱۳۶۱. عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران: انتشارات گلشن.
۱۱. زنگنه، ابراهیم، ۱۳۸۹. مشاهیر مدفون در کربلای معلی، مشهد: طنین قلم.
۱۲. سلطان محمد میرزا قاجار، ۱۳۶۴. سفرنامه سیف الدوله، تهران: نشر نی.
۱۳. شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، ۱۳۶۱. تهران: سنایی.
۱۴. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، «کربلا سرزمین مقدس و امام حسین (ع)»، درسهایی از مکتب اسلام آبان، شماره ۸ صص ۱۳-۱۷.
۱۵. مدرسی طباطبایی، حسین، ۱۳۶۱، برگگی از تاریخ قزوین، قم: کتابخانه‌ی آیت الله مرعشی نجفی.
۱۶. گلابگیر، سید محمود، احمدیان شالچی، نسرین و دیگران، ۱۳۸۸. نجف کانون تشیع، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

۱۷. کاظمی دلیگانی، مریم، «اقدامات شاهان صفوی در عتبات عالیات»، تاریخ اسلام، شماره ۲۹، صص. ۷۸۰-۶۷.
۱۸. فسایی، حسن بن حسن، ۱۳۸۲. فارسنامه ناصری، تهران: امیر کبیر.
۱۹. قانندان، اصغر، ۱۳۸۳. عتبات عالیات عراق، تهران: معشر.
۲۰. قره‌چانلو، حسین، ۱۳۸۰. جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها(سمت).
۲۱. لسترنج، ۱۳۹۰. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۲. مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، ۱۳۶۱. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
۲۳. مولف ناشناخته، ۱۳۵۳، صورالاقالیم، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایرانی.
۲۴. مولف ناشناخته، ۱۳۶۰. جهانگشای خاقان، مقدمه الله دتا مضطر، اسلام آباد: نشر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۲۵. ناصرالدین شاه، ۱۳۷۲. شهریار جاده‌ها: سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، به کوشش محمد رضا - عباسی و پرویز بدیعی تهران: نشر سازمان اسناد ملی ایران.
۲۶. هنرفر، لطف‌الله، ۱۳۸۶. اصفهان، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.